

I USPOMENE IMAJU SVOJU SUDBINU

Verovatno vam neće biti dosadno ako ispričam povest ove male grude zemlje, koju će jednom otkriti u mojoj zaostavštini. Ako neko pronade ovu staru, otrcanu kutijicu za pantljiku od pišaće mašine u dnu mog ormara pa je sa interesovanjem otvori, sigurno će sa čuđenjem i prezrenjem gledati na njen sadržaj — maleni grumen sive zemlje, koji sam dugi niz godina tako ljubomorno čuvao. Zapravo, čitava stvar je vrlo jednostavna. Taj mali grumen zemlje — čak ni pola pregršti, predstavlja moju jedinu uspomenu na sve one koje sam nekada voleo. A i tu zemlju sam vrlo mučno sakupio, iskopao je sa deset noktiju sa tvrdo ugaženog bačalmaškog tla.

Imao sam ja i drugih sitnih uspomena, raznih drangulija, pa sam ih sve nekako pogubio. Jednu na ovaj, a drugu na onaj način. (Sasvim razumljivo: ne smatram da je čitava stvar bila sudbinom predodređena, jer dobro znam da u knjizi sudbine ništa nije unapred ispisano, a ne verujem ni u bajke koje dadilje pričaju deci.) Ostale moje uspomene imale su neku, kakvu-takvu vrednost, pa su se izgubile, a ova kutijica nije predstavljala nikakvu vrednost pa se nekako i sačuvala. Eto, i uspomene imaju svoju sudbinu. Zato ću vam, onako usput, ispričati sudbinu mojih dveju uspomena.

Zlatni lančić, koji sam dobio kada su me povelili u logor na prinudni rad, a koji sam skrivao u malom džepu za sat na pantalonama, izgubio sam nakon tri godine u Boldogfu.

To nije bio neki dragoceni kujundžiski rad. Bio je tanak, tako-reći svakodnevnii predmet. Prosto su mi ga utrapili: „Nikada ne znaš kuda ćeš dospeti i šta će se s tobom dogoditi, možda će ti baš ova dva grama zlata spasti život? Evo, uzmi ga, meni za ljubav, naše ljubavi radi!”

Ja se sad nalazim ovde, a zlatni lančić se izgubio kao da ga nije ni bilo... I osoba koja ga je dala... Mislim da nije potrebno zalaziti u pojedinosti, jer o tome ne volim da govorim.

Nikad nisam ni pomišljao da ću prodati ili možda zameniti taj lančić. Pretstavljao je dragu uspomenu, koja priraste čoveku za srce, pa sam ga strpao u džep za sat. A taj džep je bio samo suvišan ukras na mom odelu, pa se lančić tako pritajio na njego-

vom dnu kraj šava da ni za tri godine — iako sam u međuvremenu prošao kroz mnoge logore — nije ugledao svetlo dana, uprkos onih silnih pretresa kojima sam bio izložen.

Doduše, retko sam ga vadio iz džepa, ponekad bih ga samo opipao.

Postojao je.

I sve do Silvestrove večeri u Boldogfu nisam primetio da je nepovratno izgubljen.

Istina, ja sam hteo da ispričam povest malenog grumena zemlje iz Bačalmaša, ali i ovo što sam dosad rekao potvrđuje moju tezu da i uspomene imaju svoju sudbinu.

Naš transport je stigao u Boldogfe početkom decembra.

Da li se sećate zime 1944 godine? Vladala je strašna hladnoća, barem u Podunavlju. Za sve vreme dugih jesenjih kiša bili smo prinuđeni da marširamo, a kada smo prispeli u Boldogfe da se odmorimo, smestili su nas u štalu jednog vlastelinskog imanja, pa nam je to izgledalo kao spasenje.

Bilo nas je tridesetak, jedni pokupljeni iz raznih logora, dok su drugi direktno od kuće došli na rad u ovaj hodmezevašarheljski pomoćni vojni odred, i od sredine leta pa sve do decembra vukli smo duž obale Dunava stvari ovog odreda. Mi smo zapravo kolima prenosili arhivu od sela do sela. Staviše, često smo noću sve te stvari pretovarivali s jednih kola na druga.

Tek negde oko Boldogfa smo se rastali od ovih kola, koja su pošla dalje u nepoznatom pravcu, dok smo mi krenuli ka selu.

Snegovi su lagano smenili duge jesenje kiše i učinili neprohodnim puteve koji su vodili ka Austriji, odnosno Nemačkoj. Zato smo i ostali u Boldogfu pod nadzorom odabrane straže. Uostalom, stražari nisu bili odabrani zbog nas. Nekada su oni svoj dželatški posao obavljali u borskim rudnicima, i tek kad su se Hitlerove snage otuda povukle, dospeli su ovamo u Hodmezevašarhelj. Među njima je najčovečnije stvorenje bio jedan crni vučjak, velik kao tele, koga je trebalo posebno dražiti da skače na nas.

Po veoma oštroj hladnoći čistili smo puteve od snežnih smetova. Mnogi bez kaputa, a još više njih bez cipela. Ni sada ne mogu da shvatim kako smo mogli da izdržimo. Uprkos svega, za čitavo vreme našeg boravka u tom selu, ako se dobro sećam, dogodio se samo jedan ozbiljniji slučaj, i to onda kad se malom Ciporu prelomilo uvo.

Otkako je sveta i veka verujem da je svuda tako: uvek je bilo i biće nezgrapnih ljudi. Takav je bio i mali Cipor, u svojim neobičnim cipelama, neverovatno dugim, smešnim pantalonama koje su se vazda vukle po zemlji, sa svojim crvenim nosom iz kojeg je po ceo dan curilo nešto vlažno; čovek koji se uvek sudarao sa stražarima iz Bora, pa su ga ovi nemilosrdno tukli. Na njegovu nesreću, stražari su jednog dana primetili da se on baš naročito ne trudi oko bacanja snega lopatom, već rukama pokušava da zagreje svoje promrzle uši.

— 'Ajde ovamo.

On je prišao.

U detinjstvu smo imali jednu omiljenu igru — posle pranja pomagali smo majci da pokupi prostrto rublje koje se sušilo na konopcu. Bilo je to nevino, lepo zanimanje. A zimi, kada bi se rublje smrzlo na razapetom konopcu, to naše zadovoljstvo bilo nam je uskraćeno. Navodno zato što se, naprimer, može „prelomiti“. A ko je video tako nešto, zar da se cicana kecelja prelomi? To je sigurno neka ludorija odraslih.

Da li sam se udaljio od predmeta? Ne.

Jedan stražar iz Bora je ošamario Cipora tako da su od toga oboje postali krvavi. To je bio sasvim običan šamar, pa ipak Cipor umalo što nije umro jer je izgubio mnogo krvi. Odvalilo mu se uvo. Eto, tada mi je palo na um: mama je imala pravo. I kecelja se može prelomiti kada se smrzne.

U suton smo dobatrgali do naše štale i, promrzli, pali na mršavu slamu. I vaši su se ukočile na našem telu.

Jednom rečju zima je bila oštra.

U Boldogfu su u ono vreme samo deca i žene čuvali kuće, muževi su ratovali. Zato smo ponekad u grupama od osam do deset odlazili u šumu na seču drva. Oboreno drveće smo teškom mukom dovlačili u selo, u kojem su se stražari grejali kraj vatre, a panjevi i korenje je deljeno stanovnicima sela. Bagremovo korenje — gori, naravno, ako mora. To nam je pomoglo da se upoznamo sa ljudima iz Boldogfa.

Oko Božića zima je postala još oštija. Sada su već i stražari iz Bora počeli gundati. Stražarili su naizmenično samo po jedan sat. No, zima je bila strašna. Nastojali su da pronađu nešto što bi ih zagrejalo. A to su ubrzo i pronašli:

— Dakle, čtsad će se nužda vršiti po naređenju. Jeste li razumeli?

Razumeli smo.

— Ali glavačke, prevrtanjem preko glave.

Pred šatorom je štrčalo veliko, četvrtasto složeno đubrište. Ono je kršteno „We-ce“.

Počev od toga dana svako jutro je trebalo, prevrćući se glavačke, obigrati čitavo đubrište, uspeti se na njega, zatim tamo gore čučati u redu i sve dotle čekati dok ne kažu: „Bukfenc vizza!“ (Glavačke natrag). Inače, upotreba „We-cea“ van rasporeda bila je strogo zabranjena.

Uoči Nove godine nismo išli na posao, bili smo raspoređeni po kućama. Nije laka stvar iseći panjeve, pa je ženama iz Boldogfa uspelo da nas „trebovanjem“ izmole. Stražari su natakli bajonete na puške, odveli nas do kuća i zapovedili da radimo pošteno, a zatim pošli dalje. Svaki stražar je čuvao tri-četiri kuće, zato su šetali ulicom dole-gore, od jedne kuće do druge.

I ja sam sekirom čestito prionuo da raskomadam panj. Nemilosrdno sam ga komadao kad začuh da me neko zove iz kuhinje:

— Dođite samo na trenutak ovamo.

Prišao sam.

— Uđite unutra.

U kuhinji su se nalazile dve žene, jedna mlađa a druga starija. Na klupici je bezbrižno leškario neki mladić. Unutra je bilo toplo, na stolu u jednoj ovećoj zdeli isparavao se kupus, a kraj nje se nalazila gomila pogače od krompira.

— Pišta, izadi.

Mladić je ustao i bez reči izišao u dvorište.

— Sedite, poslužite se.

— Možda bi bilo bolje kad završim posao, — promućao sam zbunjeno.

— Neka... jedite samo, jedite mnogo.

— Ne mogu. Videće stražar da ne radim. Moram da idem.

— Pišta već cepa.

Zaista, udaranje sekire se čulo čak u kuhinji. I dok sam jeo vreo kupus sa sveže pečenom pogačom, napolju je Pišta zabijao sekiru u panj, kako stražar ne bi primetio šta se dešava u kući.

Eto, zato su nas „trebovale” žene iz Boldogfa.

Tada sam osetio: ovo je možda najbolje mesto i najpogodniji trenutak — ovo su ljudi kojima bi vredelo dati zlatni lančić, kad su se tako lepo poneli prema meni, — da me ne zaborave.

Zavukao sam ruku u džep.

Bio je prazan. Zlatni lančić je nestao.

Pre nekoliko dana još je bio tu. Sada ga nije bilo. Verovatno je prilikom nekog prevrtanja ispao iz džepa. Više ga nije bilo.

Takva je bila sudbina jedne moje uspomene. Tada mi je prvi put palo na um da ću, eto, redom pogubiti sve te moje drangulije, a mislio sam da se nikada neću rastati od njih.

Doduše, zlatni lančić nije bio prvi. Ne. Prvo sam izgubio prsten sa plavim kamenom, to je bilo još za vreme leta.

Ne bih želeo da budem sentimentaln, i zato neću da pričam kakve su me niti vezivale za taj prsten. Priča bi bila duga, a možda bi se pretvorila i u neku ljubavnu istoriju, a tako nešto ne želim da pišem. Uostalom, taj prsten sam dobio istovremeno sa zlatnim lančićem.

Naravno, ni ovaj prsten nije predstavljao neku naročitu dragocenost. U okviru, koji nije bio deblji od ukosnice, ležao je poveći kamen plave boje. Ne znam kakav je bio taj kamen, jer to nije ni važno. Ženski ukras.

Nosio sam ga na jednoj dugoj uzici oko vrata, pa sam ga ispod košulje mogao sakriti u pantalone. Tu dugu uzicu sam uzeo zato da prilikom umivanja niko ne vidi šta nosim oko vrata.

Preko leta sam se nalazio u Vašarhelju sa još dvojicom svojih drugova. Bio sam grobar, pod nadzorom jednog stražara pokopavali smo uginule životinje. Ali i on je tek ponekad bacao pogled prema nama jer je strahovito smrdilo tamo gde smo radili.

Bio je to proklet posao.

Kuga je nemilosrdno kosila u okolini Vašarhelja i uzalud smo danonoćno pokopavali uginule konje, stoku i svinje, posao se nikako nije približavao kraju. A ni prizor nije bio naročito privlačan: silne naduvene životinje. Ipak, najstrašnije je bilo — njihov zadah. To nikako nisam mogao da izdržim. Pokušavao sam sve, ali ništa nije pomoglo. Prvom prilikom smo se prijavili za vršidbu.

Neki vlasnik vršalice tražio je dobrovoljce. Ispričao nam je da će to biti lak posao. Pola sata rada, pola sata odmora, ustoj dobar pileći paprikaš i slanina. Ali neka, podu samo oni koji se dobrovoljno jave. „U džepu”, reče on, „imam dozvolu komande. I u njoj je to naglašeno”.

Tako smo nas trojica otišli za šest nedelja na vršidbu.

Bilo nas je svega dvanaest sa civilima. Čovek koji je radio na vršalici sigurno zna šta je to, a ja sam, bar dotle, samo iz prikrajka video vršalicu.

Prvog dana sam bio određen na kamaru.

Isti onaj gazda koji nas je vrbovao objasnio mi je da je sve sasvim jednostavno. „Prvo treba snop nabosti na vile, eto, na ovaj način, a zatim ga treba dobaciti čoveku na vršalici, a vidiš, to se radi ovako. Oko njega i nema više posla jer posle već dolazi drugi snop”.

A ja sam neumorno zabadao vile u snopove, nekad u jedan, nekad u drugi, ali najčešće u onaj na kom sam stajao. Vukao sam ga, čupao tako da sam se skoro prekinuo kupajući se u sopstvenom znoju; dah mi je zastao, srce sasvim stalo, vukao sam, čupao, ali nikako nisam uspeo da ga iščupam.

— Sto mu gromova, ovo je prava stoka, ko ga je samo poslao ovamo... stanite tamo, jer ću vas probosti vilama... Skupa nafta se troši, a vršalica prazna...

Bogami, sve treba najpre naučiti. Naprimer, to da su snopovi vrlo lepo poređani, ali treba znati odakle započeti. To mi nije niko rekao.

Kada sam najzad sišao sa kamare, — a, kako su rekli, ovrlo se deset metričkih centi — skljojao sam se na zemlju kao vreća.

Bogme vreća.

— Ne treba se ljutiti, ići će to i bolje kad se priviknete, ali ni vreće ne mogu ostati na dvorištu. Zar nije tako?

I sav odmor se sastojao u tome da vreće sa žitom nosimo na tavan. Da je bilo više nas, to bi svakako drukčije izgledalo, ali pošto je na vršalici bilo manje ljudi, moralo je tako da bude: za vreme odmora vreću žita ili ječma na rame, pa preko rasklimatanih stepenica na tavan! A može li čovek da skakuće kao ptica s jedne stepenice na drugu, pogotovo kad ima pedeset kilograma na ramenu? Izgleda da ne može, jer treba podići jednu nogu, a zatim koraknuti naviše...

Polako smo i to naučili.

Postepeno, kako smo se udaljavali od Vašarhelja, stražara je bivalo sve manje. Na kraju je mašinista potpisao obavezu da odgovara za nas, odnosno da niko neće pobeći. Tako smo ostali potpuno sami sa pravim, slobodnim građanima.

Često, naročito subotom, nas trojica smo ostajali sami jer su ostali odlazili svojim kućama, svojim porodicama, da se čestito operu, očiste i presvuku. A mi smo ostajali tamo gde je u subotu naveče zalazak sunca zaticao vršalicu. Leškarili smo kraj kamara, preko celog dana grickali slamke ne radeći ništa. A ja sam naticao i skidao prsten sa plavim kamenom.

U ponedeljak, u zoru, bili smo ponovo svi na okupu. Oduševljeno i razdragano smo mahali jedni drugima, kao da se vrlo bliski rođaci sreću posle dugih godina. A izjutra, prilikom doručka, dugim domaćim pričama i zgodama nije bilo kraja. Za ovih šest nedelja između nas su nestale sve prepreke i razlike. Svi smo jeli za jednim stolom — izuzev mašinste — pili vodu iz iste kante, iz jedne zdele kašikom jeli taranu sa krompirom ili ovčiji paprikaš. Za tih šest nedelja naučio sam mnogo pametnih stvari. I ne samo to kako treba stajati kod vršalice kada se tovari pleva pa da čoveku vetar ne napuni oči i usta prašinom i trinom, već i to da ono parče hleba, koje otsečeš ili dohvatiš, moraš pojesti. Hleb se dobija mučnim radom, propasti sme samo ono što je neizbežno, mrvice. U imućnijim kućama dobijali smo dobru hranu, ali se često dešavalo da nam je doticala tarana sa krompirom. Tamo gde su kamare bile male ostajali smo svega po pola dana, a tamo smo bili sigurni da ćemo dobiti pileći paprikaš, istina sitnež, krila, noge, bubac, ujutro velik tanjir mleka, užeglu slaninu, paprike, dinje, lubenice, naveče čak i pogaču. S nama bi sedeo i gazda sa čitavom familijom, nekad za stolom, nekad na zemlji, nudeći nas neumorno, iskreno, prostosrdačno. U ovakvim slučajevima i mašinista bi često jeo s nama, ali u imućnijim kućama on se hranio u trpezariji, tamo gde se vršio obračun za vršidbu. Nego, to je bila njihova stvar.

Posle tri nedelje dobili smo pomoć u ljudima sa druge vršalice. Sad smo bili kompletni i život je postao lepši, bezbrižniji. Smenjivali smo se posle pet metričkih centi, dovoljno se odmarali. Sad je više njih nosilo vreće sa pšenicom, a čak smo zbijali šale sa devojkama.

Na jednom salašu vukao sam slamu onako polunag, u pantalonama, dok su trojica sadevali kamaru, koja je izrasla u ogromno zdanje od suvog zlata.

Posao je bio već pri kraju: poslednje snoplje je bacano na vršalicu, sunce je polako zalazilo i svi smo bili dobro raspoloženi, znajući da nećemo ići dalje i da ćemo večerati zadana.

Prilikom jedne ture, kad sam nosio slamu sa još jednim čovekom, sadevači su se našalili s nama.

U trenutku kad smo se nas dvojica posle mnogo muka i napora ispeli na vrh visoke kamare, držeći čvrsto motke na kojima se nalazila slama, jedan mladić nam doviknu:

— Gotovi smo, stavite je ovamo. 'Ajde desno, sada malo napred, još malo desno. No, još samo dva koraka, da se ne naprežete. I hop, propali smo u jednu duboku jamu.

Ostali su gromoglasnim smehom propratili naše padanje. Nekako smo se izvukli iz udubljenja glasno jaučući. Šta smo mogli da uradimo? Trebalo je smeјati se sa ostalima.

Ali sa mog vrata je nestalo uzice sa prstenom. Spala je i izgubila se u kamari. Više se nije mogla pronaći.

Eto, tako sam izgubio i prsten i nije mi ostalo ništa drugo sem onog grumena zemlje koji sam noktima sakupio u Bačalmašu.

Kad su me jednom, mnogo kasnije, njilasi¹⁾ u Kermendu svukli do gola, a zatim mi oduzeli burmu, pokrivač, kašiku, jednom rečju svu moju pokretninu, bacili su i tu otrcanu kutiju za pantljiku od pisače mašine jer se u njoj nalazila samo prašina. Naravno, kad niko nije video, ja sam je ponovo podigao i otada je čuvam.

Eto, na kraju smo stigli dotle da vam ispričam ono što sam zapravo hteo da kažem.

Početkom leta neko mi je doneo vest da su i moju porodicu internirali u logor. U Bačalmašu.

Iako je bio vreo junski dan, kroz moje telo je prostrujao ledeni vetar.

Žena i deca u logoru? Zašto u logoru?

Treba nešto učiniti. Bilo šta.

Trebalo bi postrojiti ovu beznadnu robovsku hordu, pa da onakvi kakvi jesmo, polunagi jurnemo na logor u Bačalmašu. Ili opljačkati arsenal straže, zarobiti komandu čitavog logora i vrh bajoneta dotle držati na njihovom grlu dok se naši ne oslobode.

Svejedno šta, ali nešto je trebalo učiniti. Nekako dospeti u Bačalmaš, na neki način oteti decu.

Trebalo je nešto učiniti, nije se smelo sedeti skrštenih ruku...

U predvečerje posle rada a pre večere pošli smo nas četvorica.

U selu je svaki od nas pronašao neko odelo, plitke cipele, šešir. Ja sam imao čak i kravatu. Šta će biti kasnije? Nešto se mora dogoditi.

Lutali smo po njivama dok nije pao mrak. Na prostranoj ravnici zlatno se leluјala buјna bačka pšenica. Očekivala je žetvu. Skrivajući, puzeći i trčeći išli smo napred. Pun mesec je lebdeo na nebu, a tračnice koje su bežale u nedogled duž nasipa blistale su od mesečine. To nam je bio pravac.

Stegnutih usana, nemo, četvoronoške smo puzali. Ponekad bi zastali i osluškivali, iako smo znali da se naš nestanak neće odmah primetiti. Sve je bilo dobro pripremljeno. Gužva će nastati tek ujutro.

Pojurili smo kad smo čuli tujanj voza iz pravca neke stanice. A zatim smo došetali do stanične zgrade.

Tamo je bio postavljen voz.

¹⁾ Pripadnici fašističke organizacije strelastih krstova u Mađarskoј.

— Za Bajū?

— Da.

— Kad polazi?

— Pa, poći će.

— Kada?

— Uskoro.

To je bio mešoviti voz. I teretni, i putnički. Biće pogodan za nas.

Prošli smo kroz stanicu, i duž tračnica izišli na slobodnu prugu, zatim seli kraj nasipa i čekali. Nismo imali o čemu da razgovaramo.

Voz je stigao do nas tek oko ponoći. Svaki je skočio na drugi odbojnik.

Kompozicija se mučno kretala napred, zapravo više je stajala no što je bila u pokretu, a pred svakom stanicom se ponavljala ista scena koja se može naći u bilo kojem šund-romanu: trebalo je iskočiti, potrčati napred, zaustaviti se kraj nasipa, zatim opet skočiti na papučicu pa na odbojnik.

Naglo se razdanjivalo, dalje nismo mogli produžiti sa našim majstorijama. Trebalo je ući u voz. Neka se desi ono što mora.

Nije se dogodilo ništa.

Rano ujutro smo stigli u Bačalmaš.

Nije trebalo nikoga da pitamo kuda da krenemo, niti je trebalo da objašnjavamo ko smo i šta smo i zašto tražimo koncentracioni logor.

Posle deset koraka pred nama se nalazilo mesto koje smo tražili.

Tesari i nadničari rušili su privremenu drvenu ogradu. Oko njih se motalo nekoliko esesovaca u crnim uniformama.

Zastali smo okamenjeni.

Zakasnili smo.

Kraj nas su prolazili ljudi i žene, kao da se ništa nije dogodilo. Hitali su na pijacu.

— Smem li da sednem? — mrmljao sam u sebi, i kao opijen sam seo na zemlju.

Na zemlju koju su do juče gazile njihove stope.

Ne želim da budem sentimentalan.

Ne znam koliko je vremena prošlo dok sam se sabrao. Možda se i nisam sabrao, samo sam noktima skupio sa tvrdog tla ono malo prašine, onaj grumen koji će neko pronaći u kutijici za pantljuku od pišaće mašine.

Druge uspomene nemam na one koje sam nekada voleo.

Sa mađarskog preveo: L. M.